

dilmiştir. Hâzîmî, nâsih ve mensuhun çeşitleri hakkında nazârî bilgi vermekle beraber eserinde genellikle hadisin hadisi neshiyle ilgili örnekler üzerinde durmuştur.

Başta *İhtilâfû'l-hadîs* olmak üzere İmam Şâfiî'nin eserleri Hâzîmî'nin birinci derecede kaynaklarını teşkil eder. 127 şeyhten hadis nakleden müellif adlarını zikretmeye de hocalarından bazılarının eserlerinden faydalanmış (meselâ bk. s. 3, 99), Esrem'in *Nâsihu'l-hadîs ve mensûhu*'u ile Tahâvî'nin *Şerhu Me'ânî'l-âşâr*'ından yine kaynak belirtmeden nakillerde bulunmuştur (Koçkuzu, s. 59). Hadiste nâsih ve mensuh konusunda benzeri görülmemiş bir çalışma olarak kabul edilen eser (İbnü'l-İmâd, IV, 282) daha sonraki çalışmalarda kaynak olarak kullanılmıştır.

İlk defa Haydarâbâd'da (1319) ve ardından Kahire'de (1346, 1349) basılan *el-İ'tibâr*'ın güvenilir neşirlerinden biri, aralarında Seyyid Hâşim en-Nedvî ile Muhammed Tâhâ en-Nedvî'nin de bulunduğu bir heyet tarafından gerçekleştirilmiş (Haydarâbâd 1359/1940), eser Muhammed Râgıb et-Tabbâh (Halep 1346/1927), Râtib Hâkimî (Humus 1386/1966), Muhammed Ahmed Abdülazîz (Kahire 1979) ve Abdülmü'tî Emin Kal'acî (Halep 1403/1982) tarafından da yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hâzîmî, *el-İ'tibâr fi'n-nâsih ve'l-mensûh mine'l-âşâr* (nşr. Abdülmü'tî Emin Kal'acî), Halep 1403/1982; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1920; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, IV, 282; *İzâhu'l-meknûn*, I, 97; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe* (Özbek), s. 119; Ali Osman Koçkuzu, *Hadiste Nâsih-Mensûh Meselesi*, İstanbul 1985, s. 55-61; Syed Hashimi, "The Dâ'irat-ul-Ma'ârif", IC, IV (1930), s. 630-631; G. C. Anawati, "Textes anciens édités en Egypte au cours des années 1979-1980", *MIDEO*, XV (1982), s. 176-178.

ALİ OSMAN KOÇKUZU

İ'TİDÂ

(bk. TAADDİ).

İTİDAL

(الإعتدال)

Duygu, düşünce, ahlâk ve davranışlardaki denge anlamında bir terim.

Adl kökünden masdar olup klasik sözlüklerde "iki aşırı tutum ve davranış arasındaki orta hal" şeklinde tanımlanan *i'tidâl* bu genel tanım çerçevesinde "or-

ta halde bulunma, ölçülü ve ılımlı olma, soğukkanlılık, denge, düzgünlük, doğruluk" şeklinde açıklanmıştır; ayrıca *adâlet* kelimesinin bir anlamının da "itidal ve istikamet" olduğu belirtilir (*Lisânü'l-'Arab*, "adl" md.; *et-Ta'rifât*, "el-'adl" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "adl" md.). Felsefe kültürünün İslâm dünyasında gelişmesiyle birlikte itidal kelimesi "mizaç, karakter ve ahlâkta aşırılıklardan uzaklık, ılımlılık, denge" mânâsında ahlâk ve psikoloji terimi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ya'kûb b. İshak el-Kindî, İslâm kültüründe ilk felsefî terimler sözlüğü olan *Risâle fi hudûdi'l-eşyâ' ve rûsûmihâ* adlı eserinde "felsefe bakımından itidal, yani karakterin dengeli oluşu ..." derken bu anlama işaret eder. Ayrıca itidal kavramı, eski tıpta ahlât-ı erbaa sayesinde organizmanın düzenli ve sağlıklı işleyişinin insanın kişiliğine olan etkisini de ifade eder. Edebiyat-ta ise "şiirin vezin kurallarına uygunluğu" anlamına gelir.

Kur'an-ı Kerim'de itidal kelimesi geçmemekle birlikte aynı kökten olan "adele" fiili bir âyette insanın itidalli, uyumlu, düzgün bir yapıda yaratıldığını ifade etmek üzere kullanılmıştır (el-İnfîtâr 82/7; krş. Taberî, XXX, 87; Şevkânî, V, 458). Ayrıca çeşitli âyetlerde ahlâkî eğilimlerde, huylarda, tutum ve davranışlarda ifrat ve tefrit yönündeki sapmalar yerilmiş, bu hususta itidalli davranmanın önemine işaret edilmiştir. Harcamalarda (el-İsrâ 17/29; el-Furkân 25/67), dünya ve âhiret işlerine yönelmede (el-Bakara 2/201), dostluk ve düşmanlıkta (el-Bakara 2/193-194; el-Mâide 5/8), cezalandırmada (el-Bakara 2/178; en-Nahl 16/126) aşırılığı yasaklayan âyetler Kur'an'ın itidale verdiği önemi gösteren örneklerden bazılarıdır. Ayrıca sık sık tekrar edilen "sırat-ı müstakim" tabiri de genellikle inançta, ahlâk ve yaşayışta her türlü yanlışlık ve aşırılıklardan uzak, doğru, dengeli ve orta yol olarak açıklanmıştır.

Hadislerde itidal kelimesi "rûkûdan veya secdeden kalkma, doğrulma" gibi sözlük anlamlarında geçmekle birlikte (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, "adl" md.) terim olarak kullanılmamıştır. Ancak hadislerde de ibadetlerden yeme içmeye, giyim kuşama vb. ihtiyaçlara kadar hayatın her alanında dengeli, ölçülü olmaya önem verilmiş, genel olarak duyguların, tutum ve davranışların normal ve dengeli olması istenmiştir. Meselâ aşırı sevginin gözü kör, kulağı sağır edebileceği uyarısında bulunulmakta, insanlar sevdiklerini ölçülü sevmeye çağrılmakta (*Müşned*, V, 194;

VI, 450; Ebû Dâvûd, "Edeb", 116; Tirmizî, "Birr", 59), dinde aşırılık yasaklanırken bunun eski toplumların yıkımını hazırlayan kötü bir huy olduğu belirtilmekte (*Müşned*, I, 215, 347; Buhârî, "İftisâm", 5), aşırı dünyevileşme reddedildiği gibi din ve ibadet adına dahi olsa bütünüyle dünya işlerinden kopacak kadar aşırılığa sapmak da yasaklanmaktadır (meselâ bk. *Müşned*, VI, 226; Buhârî, "Şavm", 51, "Zekât", 30, "Teheccüd", 20, "Nikâh", 1, "Cihâd", 70, "Rikâk", 3, 4; Müslim, "Zekât", 40; Dârimî, "Nikâh", 3).

Dünya nimetleri karşısında sabır, kanaat, tevekkül, zühd gibi kavramlarla Kur'an ve Sünnet'in ortaya koyduğu bu ölçülü ve duyarlı tavrı zamanla bazı mutasavvıflar ve tarikatlar dünyaya bütünüyle sırt çevirme noktalarına kadar götürmüş (Çağrı, s. 65-68), ancak bu tutum, başta Selefler olmak üzere âlim ve düşünürler tarafından itidalden sapma olarak değerlendirilip eleştirilmiştir (meselâ bk. İbn Miskeveyh, s. 49, 147; Râgıb el-İsfahânî, s. 266-270; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, s. 197-246, 280-290).

Kindî'den itibaren İslâm filozofları ahlâk ve davranışlarda aşırılıktan uzak durmayı, ılımlı ve dengeli olmayı öğütleyen âyet ve hadislerden de ilham alarak itidal kavramını "insan davranışlarının ifrat ve tefrit denilen iki aşırı uç arasında orta bir halde olması" şeklinde açıklamışlardır. Daha çok "vasat" kelimesiyle ifade edilen bu orta hal zamanla olgunlaşıp karakter durumuna gelince "fazilet" olarak adlandırılmıştır. Bu anlayışın zamanla İbn Hazm, Râgıb el-İsfahânî, Gazzâlî gibi âlimler tarafından benimsenerek ortak bir kabul haline geldiği görülmektedir. İslâm ahlâk kültüründe "temel faziletler" (fezâil-i asliyye, fezâil-i erbaa) diye anılan erdemlerden hikmet bilgi gücünün, yiğitlik, öfke veya üstün gelme gücünün, iffet de arzu gücünün itidali şeklinde açıklanmış, bu suretle insanın ahlâkî yapısında ve kişiliğinde bütün güçlerin itidal noktasında melek halini alışıyla onda dördüncü temel erdemin gerçekleşmiş olacağı belirtilmiştir. Bu erdem Kindî tarafından itidal olarak adlandırılırken daha sonraki kaynaklarda bunun yerine adalet terimi benimsenmiştir.

Her fazilet bir denge (itidal) ve bir normal tavidir. Bundan sapma ya fazlalık veya eksiklik yani aşırılık sayılır; fazlalık yönünde sapmaya ifrat, eksiklik yönünde sapmaya da tefrit denir. İster fazlalık isterse eksiklik şeklinde olsun her aşırılık bir rezilettir. Fârâbî bütün iyi fiillerin bu

iki aşırı uç arasındaki mutedil ve orta fiiller, aynı şekilde bütün erdemlerin, yine ikisi de erdemsizlik olan aşırılıklar arasında orta mahiyetteki psikolojik eğilimler ve yetenekler olduğunu ifade etmekte; daha sonra da iffet, cömertlik, yiğitlik, tevazu, hilim gibi çeşitli erdemleri ve bunlardan sapmalar sonucu meydana gelen erdemsizlikleri belirtilen temel düşünce çerçevesinde tanıtmaktadır (*Fuṣūlū'l-medenî*, s. 113-117). Genel olarak kendisinden önceki görüşleri paylaşan İbn Sînâ'nın, özellikle ifrat ve tefrit yönündeki sapmaları insandaki hayvanî duyguların doğurduğu sonuçlar olarak görürken "orta (tavassut) melekesi" diye de andığı itidalî insana has düşünme gücünün eseri ve hayvanî güçler karşısında bir tür özgürlük olarak değerlendirmesi ilgi çekicidir (*en-Necât*, s. 693-694).

Fârâbî ve daha sonra gelen diğer ahlâk düşünürleri, ahlâkta itidal ve vasat kavramlarıyla ifade edilen orta noktanın matematiksel anlamda sabit bir nokta olarak anlaşılmaması gerektiğini özellikle belirtirler. Aksine, tıpkı dengeli beslenmenin çocuklara ve yetişkinlere göre veya havanın mutedil oluşunun yaz ve kış mevsimlerine göre değişmesi gibi ahlâkî fiiller ve erdemlerle ilgili itidalde farklı kişi, zaman, mekân vb. durumlara göre değişebilir. Meselâ zengin için cömertlik, asker için kahramanlık, anne için şefkat erdemlerinin itidal ve vasat derecesi ifrat tarafına daha yakın bir noktada olmalıdır. Buna göre bir kişi için fazilet sayılan bir tutumun başka bir kişi hakkında rezilet sayılması mümkündür (*Fuṣūlū'l-medenî*, s. 119-122).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "adl" md.; *et-Ta'rifât*, "el-'adl" md.; *Tacü'l-'arûs*, "adl" md.; *Kâmus Ter-cümesi*, "adl" md.; Wensinck, *el-Mu'cem*, "adl" md.; *Müsned*, I, 215, 347; V, 194; VI, 226, 450; Dârimî, "Nikâh", 3; Buhârî, "Şavm", 51, "Zekât", 30, "Teheccüd", 20, "Nikâh", 1, "Cihâd", 70, "Rikâk", 3, 4, "İtişâm", 5; Müslim, "Zekât", 40; Ebû Dâvûd, "Edeb", 116; Tirmizî, "Birr", 59; Aristoteles [Aristo], *Éthique à Nicomaque* (trc. J. Tricot), Paris 1994, s. 90-97 (1104^b-1105^a); Kindî, *Resâ'il*, I, 128; Taberî, *Cami'u'l-beyân*, XXX, 87; Fârâbî, *Fuṣūlū'l-medenî* (nşr. D. M. Dunlop), Cambridge 1961, s. 113-117, 119-122, 135-136, 169; İbn Miskeveyh, *Tehzibü'l-ahlâk* (nşr. İbnü'l-Hatîb), Kahire 1398, s. 49, 147; İbn Sînâ, *en-Necât* (nşr. M. Taki Dânişpejûh), Tahran 1364 hş., s. 318-320, 590, 693-694; Râgib el-İsfahânî, *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a*, Beyrut 1400/1980, s. 266-270; Gazzâlî, *İhyâ'*, III, 53-58; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Telbisü'l-İblis*, Beyrut 1414/1994, s. 197-246, 280-290; Şevkânî, *Feḥḥu'l-kadir*, Beyrut 1412/1991, V, 458; Mustafa Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul 2000, s. 65-68.

MUSTAFA ÇAĞRICI

İTİKAD

(bk. İMAN).

el-İ'TİKÂD

(الإعتقاد)

Ahmed b. Hüseyin el-Beyhaki'nin
(ö. 458/1066)

Ehl-i sünnet akaidine dair eseri.

Tam adı *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd 'alâ mezhebi's-selef ve aş-hâbi'l-hadîs*'tir (*el-İ'tikâd 'alâ mezhebi's-selef Ehl-i's-sünne ve'l-cemâ'a*). Beyhaki'nin bildirdiğine göre eser akaide dair yazdığı değişik kitapların özeti mahiyetindedir; bundan dolayı müellifin son çalışmalarından biri kabul edilmelidir. Yazılış amacının belirttiği kısa bir mukaddimeden sonra otuz dokuz bölümünde (bab) oluşan kitabın ilk on iki bölümünde ulûhiyyet konularına yer verilir. Burada, ergenlik çağına giren her insanın Allah'a iman etmesinin farz olması, Allah'ın varlığını ispat eden hudûs ve nizam delilleri, peygamberlerce gösterilen mucizelerin Allah'ın varlığına delil oluşu, ilâhî isim ve sıfatların anlamları, zâtî ve fiilî sıfatlar, naslarda Allah'a atfedilen bazı kemal sıfatlarının mânası, haberî sıfatların akfî delillerin ışığında anlaşılması, Allah kelâmı olan Kur'an'ın kıdemi, Allah'ın görülmesi (rû'yetullah) gibi konular, nasların yanı sıra âlimlerin görüşlerine dair rivayetlere dayanılarak anlatılır. Arkasından gelen altı bölüm kader konusuna ayrılmıştır. Daha sonraki on bölümde sırasıyla iman-günah, şefaât, meleklerle, peygamberlere, kitaplara ve âhirete iman, kabir azabı, sünnete sarılıp bid'attan kaçınma, yöneticilere itaat edip birliği koruma ve dinin bazı temel ilkeleri gibi konular işlenmiştir. Geri kalan on bir bölümde ise peygamberlik öncesi ve sonrasında vuku bulan hârikulâde olayların yanında şireti ve güzel ahlâkından hareketle Resûl-i Ekrem'in nübüvvetinin ispatı meselesi ele alınır; velîlerin kerâmetleri, ashaba dair inançlar, Ehl-i beyt, aşere-i mübeşşere ve Hulefâ-yi Râşidîn'in hilâfetleriyle ilgili Sünni görüş zikredilir.

Daha çok rivayet yöntemi kullanılarak telif edilen ve akaid konularının işlenmesinde genellikle izlenen plandan uzak kalan *el-İ'tikâd*, müellife hocalık yapan İbn Fûrek ve Ebû Abdullah el-Halîmî gibi Eş'arî âlimlerinin etkisiyle akfî istidlâllere kısaca yer verilen, mucizelerin, nübüvvetin yanı sıra ulûhiyyetin delilleri arasında

zikredildiği bir Sünni akaid kitabıdır. Yer yer Ebû Süleyman el-Hattâbî'ye yapılan atıflar eserin telifi sırasında ondan faydalandığını göstermektedir.

el-İ'tikâd'in Süleymaniye (Lâleli, nr. 2423), Nuruosmaniye (nr. 1208) ve Çorum İl Halk (nr. 1061) kütüphanelerinde yazma nüshaları mevcuttur. Çeşitli baskıları yapılan eseri önce Ahmed Muhammed Mürsî tahkik etmeden neşretmiş (Kahire 1380/1961), ardından Ahmed İsam el-Kâtib tarafından *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd* adı altında bazı notlarla (Beyrut 1401/1981) ve Beyrut'taki Dârü'l-kütübi'l-ilmîye öncülüğünde ilmî bir komisyon tarafından *el-İ'tikâd 'alâ mezhebi's-selef* ismiyle yayımlanmıştır (Beyrut 1404/1984). Eseri ayrıca Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut 1405/1985) ve Seyyid el-Cümeylî de (Beyrut 1408/1988) neşretmiştir. *el-İ'tikâd* bazı âlimlerce de özetlenmiştir. İbn Habîb el-Halebî'nin *el-Kevkebü'l-vekkâd min Kitâbi'l-İ'tikâd* ve Bikâî'nin *Hayrû'z-zâd min Kitâbi'l-İ'tikâd* adlı eserleri bunlar arasında zikredilebilir (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1393, 1524).

BİBLİYOGRAFYA :

Beyhaki, *el-İ'tikâd* (nşr. Seyyid el-Cümeylî), Beyrut 1408/1988; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1393, 1524; Serkis, *Mu'cem*, I, 620-621; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 619; Ahmed Ateş, "Çorum ve Yozgat Kütüphanelerinde Bâzı Mühim Arapça Yazmalar", *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, I, İstanbul 1959, s. 50-51.

METİN YURDAĞUR

İ'TİKÂF

(الإعتكاف)

İbadet niyetiyle
camide kalmak anlamında
bir fıkıh terimi.

Sözlükte "hapsetmek, alıkoymak; bir yere yerleşmek, oraya bağlanıp kalmak" anlamlarındaki akf kökünden türeyen *İ'tikâf*, bu mânaları yanında kişinin kendisini sıradan davranışlardan uzak tutmasını, fıkıh terimi olarak da ibadet amacıyla ve belirli bir şekilde camide kalmasını ifade eder. *İ'tikâfa* giren kimseye *mu'tekif* veya *âkif* denir.

İ'tikâfın meşruiyeti Kur'an ve Sünnet ile sabittir. "Mescidlerde *İ'tikâfta* bulunduğunuz zaman kadınlara yaklaşmayın" (el-Bakara 2/187) meâlindeki âyetle Hz. Âişe'nin, "Resûl-i Ekrem ramazanın son on gününde *İ'tikâfa* girerdi. O bu âdetine vefatına kadar devam etmiştir. Sonra onun ardından hanımları *İ'tikâfa* girmiştir."